

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94 (477.7) «18»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.5.288>

*Ігор Сапожников, Сергій Аргатюк**

ОПИС ЗЕМЕЛЬ І МЕШКАНЦІВ КОЛИШНІХ ЗАПОРОЗЬКИХ ВОЛЬНОСТЕЙ 1849 РОКУ ТА ЙОГО АВТОР ГРИГОРІЙ ЧАРИКОВ

«Степи мої запродані...»

Т. Шевченко («Розрита могила», 1843 р.)

До 250-річчя ліквідації Запорозької Січі

Анотація: *Стаття присвячена републікації маловідомого донині реферату «Етнографічні відомості про мешканців, які населяють частину Херсонського повіту», написаному студентом Рішельєвського ліцею Г. Чариковим у 1849 р. в рамках опитування Російського географічного товариства (РГТ). Робота має загальний характер та містить у собі чимало фактів, зібраних у неназваних українських і російських селах та у німецьких і єврейських колоніях, розташованих у межиріччі Інгульця, Дніпра та Базавлука (у межах 3-го стану повіту). У п'яти розділах здебільшого наведені матеріали про домашній і суспільний побут населення, шостий присвячений пам'яткам старовини (курганам) і спогадам про запорозьке минуле.*

У статті описано історію роду Чарикових та їх маєтків на Запоріжжі, до яких входили землі колишнього зимівника кошового отамана П. Калнишевського, зроблено критичний аналіз реферату, а також наведено додаткові й ілюстративні історіографічні та картографічні джерела і матеріали, зокрема карти та неопубліковані рисунки кам'яних хрестів запорозьців, виконані у цьому регіоні краєзнавцем, військовим топографом А. Чірковим у 1860-х роках.

Ключові слова: *Програма РГТ 1848-1849, реферат Григорія Чарикова, етнографія, XIX ст., історіографічні та картографічні матеріали*

Постановка проблеми. Досліджуючи історію Півдня України XVIII-XIX ст. автори звернули увагу на реферат «Етнографічні відомості про жителів, які мешкають у частині Херсонського повіту», що зберігається в архіві Російського географічного товариства¹.

* Сапожников Ігор Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Відділу Криму та Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України (Чорноморськ, Одеська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3889-6714>; e-mail: ssappog5@gmail.com

Аргатюк Сергій Степанович – вчитель історії загальноосвітньої школи (с. Прилиманське, Одеський район, Одеська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2738-9218>; e-mail: argatyukt@ukr.net

¹ Науковий архів Російського географічного товариства (НА РГТ, Санкт-Петербург). Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-12.

Вперше про нього згадала М. Гримич (Клименко) у 2005 р. в докторській дисертації². Нещодавно архітектор і красзнавець О. Волок виклав якісні копії реферату на сайті «flickr.com»³. Ця робота написана гарним почерком на 12 сторінках «дійсним студентом Григорієм Чариковим» 2 лютого 1849 р. (додаток).

Виклад основного матеріалу. Робота Григорія Чарикова є відповіддю на анкетне опитування, проведене відділом етнографії РГТ у 1848 – на початку 1849 років у межах усієї імперії з метою «зібрати відомості про *просту російську людину*⁴, про народний побут корінного російського населення в усіх його відтинках. Маючи на увазі, що ті властивості, ті відмінні риси, які становлять *родову приналежність російської людини* збереглися у своїй чистоті найбільше у простому люді, Товариство склало детальну програму тих сторін, з яких простий народний побут має бути підданий дослідженню з користю для етнографії». Допитливі люди мали було звернути увагу: «1. На зовнішність тубільних жителів, помічаючи більш-менш характерні особливості їхньої статури та вигляду; 2) на мову – головний орган народності у всьому розмаїтті місцевих говірок; 3) на домашній побут, у якому найточніше зберігається давня первісна спадщина норівів і звичаїв народу; 4) на ті залишки суспільного побуту, де сила часу й інших впливів не стерла слідів первісного устрою народного життя; 5) на розумові та моральні відмінності, наскільки видно в них природний напрямок і розвиток народного духу, а не зовнішні запозичення шляхом наслідування та переймання; нарешті 6) на народні перекази та пам'ятники – цю живу, неупереджену історію, в якій народ висловлює себе як він є, без усякого удавання та самообману»⁵.

Через рік Російське географічне товариство (РГТ) підбила підсумки виконання програми: «Плоди найбагатші і надзвичайно корисні придбані Товариством внаслідок програми, розіслані Відділенням етнографії з метою зібрати на місці живі відомості про народний побут різноманітного населення нашої великої вітчизни, особливо корінної та панівної російської стихії. Кількість відповідей, що вже надійшли, сягає 500. Вони надходять з усіх кінців Росії, не виключаючи віддалених районів Сибіру. Шлють їх особи усіх станів і звань: поміщики, чиновники, духовенство, міщани і навіть мешканці сіл. <...> Головний предмет їх є народність російська, для якої власне і складена програма, розіслана Товариством; але деякі стосуються й інших інородних елементів населення Росії, як-то: литовського, румунського⁶, особливо фінського та почасти татарського»⁷.

Як бачимо, означена програма мала виразний шовіністичний характер, оскільки спеціальні дослідження багатьох інших народів навіть не планувались, називались вони *тубільцями* та *інородними елементами*, а українці не згадувались навіть як «малоросіяни».

Зазначимо, що в архіві РГТ зберігаються ще дві анкети програми, присвячені Слов'яносербському повіту та його адміністративному центру (нині Луганськ), написані у

² Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – початку XX ст.: дис... д.і.н.: 07.00.05 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2005. С. 64.

³ Персональна сторінка Олександра Волока. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/with/72177720312728920

⁴ Курсив укладача звіту О. Головніна.

⁵ Отчет РГО за 1848 год. Санкт-Петербург, 1849. С. 49-50.

⁶ Так у тексті. – Авт.

⁷ Отчет РГО за 1849 год. Санкт-Петербург, 1850. С. 57-58.

1848 р. На титульному аркуші першого з них присутня резолюція В. Романовича: «Особливості відсутні, все викладено загально, що вже було говорено про малоросіян»⁸.

Зі сказаного можна зробити висновок: описана програма, можливо, з названих причин, не поширилась на територію України, а отримані статті не були опубліковані. На наш погляд, її головною вадою був збір інформації не в окремих населених пунктах, а у межах великих повітів або їх станів. Повною мірою це не вдалося і Г. Чарикову (додаток), перед републікацією його статті ми наведемо нарис-передмову, підкресливши, що у друківаних джерелах містяться уривчасті, але доволі численні факти про його родину, місця народження членів сім'ї, роки життя, навчання, служби та про «родинний» земельний маєток.

Рис. 1. Герб роду Чарикових

Г. Чариков належав до давнього дворянського роду, записаного до VI-ї частини родовідної книги губерній Тамбовської, Пензенської, Рязанської, Самарської, Саратовської та Херсонської. Герб роду внесений до V-ї частини Гербовника (рис. 1)⁹. Існував рід Чарикових й пізніше (II частина)¹⁰. Різні гілки роду ведуть свій початок від ординського князька Чарика (Сарихана), який правив у Мещері та був вбитий у Нижньому Новгороді у 1375 р.¹¹

У Південній Україні представники роду з'явилися наприкінці XVIII ст. Згідно «Відомості 1781 року», прапорщик Іван Чариков (дід Г.Г. Чарикова) отримав земельний наділ або «дачу» (№ 55) у Кизикерменському повіті. Її частина (6000 дес.) знаходилася «при річці Кам'янці¹² за течією з правого боку, а на [річках] Водяній

та Широкій по обидва боки»; а інша половина (ще 6000 дес.) «при р. Кам'янці за течією з лівого боку, а [на річках] Жовтій і Базавлучці по обидва боки». Сусідню дачу (№ 57 площею 6000 дес. «при р. Кам'янці з правого боку, а Водяній і Широкій по обидва боки») приблизно в той же час отримав майор Іван Мерлін. Зазначалося, що на цих дачах: «води і очерету мало, сінокосом посередні і до хліборобства придатні»¹³. На 1784 р. у с. Златоустинське Херсонського повіту, на дачі (№ 194: 13 000 дес.) підполковника Мерліна уже мешкало 27 чол. і 22 жін.¹⁴

⁸ Голуб В. Сведения, собранные на месте наблюдения, вследствие поручения и наставления РГО. 06.09.1849. с. Суходіл // НА РГТ. Р. XIII. Оп. I. Спр. 3. 7 арк.; Месарош (исправник). Сведения, требуемые Географическим обществом, учрежденным в Петербурге. Отримано РГТ 02.01.1849 // НА РГТ. Р. XIII. Оп. I. Спр. 6. 10 арк. Див. бібліотеку О. Волока (посилання вище).

⁹ Російський державний архів давніх актів, м. Москва, РФ (РДАДА). Ф. 286. Оп. 2. Кн. 74. Арк. 301. (Дело Герольдмейстерской конторы: «О выдаче копии с герба гвардии портупей-прапорщику Алексею Чарыкову» 1800 р.).

¹⁰ Чарыковы // Энциклопедический словарь. Т. XXXVIII. Санкт-Петербург: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. 1903. С. 404.

¹¹ «Чарыковы» // Вікіпедія. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Чариковы>

¹² Йдеться про праву притоку р. Базавлук. Інша Кам'янка (див нижче) впадає безпосередньо у р. Дніпро.

¹³ Пивовар А.В. Відомості 1781 року про роздачу земель у повітах Новоросійської губернії на теренах колишнього Запоріжжя та кута між Бугом та Дніпром // Інгульський степ: історія – краєзнавство – родовід – джерела – спадщина: альманах. Вип. II. Львів, 2017. С. 242; Тоді ж за майором Мерліном числилась дача № 62 (6 000 дес.) «в Інгульському повіті при р. Інгул і балках Водяній» // Там саме. С. 252.

¹⁴ Пивовар А.В. Відомості 1784 року про заселення правобережних повітів Катеринославського намісництва за матеріалами IV ревізії населення // Інгульський степ... Вип. III. Львів, 2018. С. 277.

Рис. 2. Частина кордону Запорозької Січі з Портою Оттоманською
(Карта Р. Томілова 1775 р.; М: 10 верст у дюймі; ф-т).

У 1781 р. тут побував мандрівник і етнограф, академік В.Ф. Зуев, який «від Чортомлика приїхав до Базавлука, станцію на річці тієї ж назви...». Далі В. Зуев вирушив до Кривого Рогу, а потім до с. Кам'янка, яка знаходилась «за 24 версти від Базавлука, де заночував... За півверсти від Кам'янки лежало село майора Мерліна, у якого, завдяки роздоллю місцевості, заводиться кінний завод. Далі степ був такий самий, як і попередній: вдалині велика кількість курганів злігала над рівниною горизонту, нібито вони висіли у повітрі...»¹⁵.

У «Відомості 1797 р.» дача (18 000 дес.) з с. Златоустинським (15 чол. і 10 жін.) генерал-майора Мерліна була записана під № 87. Вказані також роки відведення її часток: 24.07.1776, 09.01.1778 і 16.03.1780 рр. Дача за № 93 (1 542 дес.) з селом Кам'янка Базавлуцька (34 чол. і 22 жін.) перебувала у власності поручиці Чарикової (раніше була придбана у прапорщика А. Воротинцева, який отримав дачу ще 1776 р.)¹⁶.

Як вказано у «Відомості 1804 р.», на дачі № 105 було «землі 17 000 дес. придатної та

¹⁵ Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г. Санкт-Петербург: При Императорской АН, 1787. С. 268.

¹⁶ «Ведомость о розданных... под население помещикам Новороссийской губернии землях...» [1797 р.] // Держархів Херсонської області (ДАХО). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 154зв.-155.

1 000 дес. непридатної) бригадира Івана Лаврентійовича Мерліна, у с. Златоустинському, по ревізії 1795 р. мешкало 96 чол. і 73 жін. На дачі № 114 (6 000 дес.) дружині бригадира І.Л. Мерліна належало с. Яковлівка (42 чол. і 16 жін.). У той же час поручиця А.А. Чарикова на дачі № 96 (1 543 дес.) мала с. Базавлуцьке (31 чол. і 22 жін.).¹⁷ Усі ці дачі нанесені на «Генеральний план Херсонської губернії 1806 р.» (рис. 3). У 1770 р., будучи поручиком І. Мерлін був записаний до запорозького товариства Кушівського куреня¹⁸.

На початку 1820-х рр. с. Златоустинське з 6 000 дес. землі викупив Григорій Чариков у «дівичі Фекли Мерлін» (доньки І. Мерліна)¹⁹. У виданні 1851 р. йдеться, що у Херсонському повіті найбільший кінський завод мав поміщик Чариков [Григорій Іванович], а у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губ. – поміщик Чариков [Семен Іванович], Бажанов та ін.²⁰ Близько 1860 р. О. Шмідт повідомив, що у «Григорія [Івановича] Чарикова – самий великий у Херсонській губернії кінний завод. У ньому близько 700 коней (раніше доходило до 1000) і чудово те, що місцеві коні були дійсно запорозькі; цей завод потрібно віднести до розряду степового конярства; у інших трьох братів Чарикових було по 200 голів...»²¹.

За даними 1856 р. в 3 стані Херсонського повіту Чарикови мали кілька поселень. У документі названі: «Златоустинська, поміщика [Григорія Івановича] Чарикова – 36 дв.»; Іванівка, [Семена Івановича] Чарикова – 4 дв.; Яковлівка [Григорівка; раніше Г.І. Чарикова²²] Якова Чарикова – 2 дв.²³ У «Списку населених місць...» (1859 р.) вказано, що у с. Златоустинському (Мерлінову, Чарикову) при р. Кам'янці було 33 двори (195 чол. і 183 жін.)²⁴.

Григорій Чариков (1788 р. – після 1866 р.) – син прапорщика І.І. Чарикова. Серед його сестер були: *Марія* – одружена з колезьким радником Т. Твердомедовим; померла до 1824 р.; її син мав 1500 дес. біля с. Базавлуцька Кам'янка²⁵; *Олександра* – з 1820 р. дружина відставного майора І.М. Гіржова²⁶; *Іван* – штабс-капітан; на 1822, 1827²⁷ і 1830 рр. засідатель

¹⁷ Ведомость Херсонского уезда казенным и помещичьим селениям с показанием числящегося под каждым количества // Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. 1. Оп. 220 (1804 р.). Спр. 1. Ч. 1. Арк. 450–473зв.

¹⁸ *Скальковский А.* История Новой-Сечи или коша Запорожского. Одесса, 1841. С. 429. Док. № 19.

¹⁹ Правительствующего Сената Санктпетербургских Департаментов (далі – СПД) объявления к Санктпетербургским ведомостям (далі – СПВ). 1826. к № 38. 11 мая. С. 4.

²⁰ *Генслер И.* Ручная конская книга для ветеринаров кавалеристов, ремонтеров, коннозаводчиков и, вообще, любителей лошадей. Санкт-Петербург, 1851. С. 51.

²¹ *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1863. С. 201.

²² *Шинкаренко О.* (укл.). План землі села Яковлевка Г.І. Чарикова. 1824 // Колекція карт і планів: Опис фонду № 302. Херсон, 2006. С. 494.

²³ Алфавитный список владельческим и другого ведомства селениям, состоящим в Херсонском уезде... // ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 1873. Арк. бзв.–7зв.

²⁴ *Майков Л.* (ред.). Список населенных мест по сведениям 1859 года. Т. XLVII: Херсонская губерния. Санкт-Петербург: Цент. Стат. Ком. МВД, 1868. С. 25.

²⁵ Дополнения к № 36 Санктпетербургских сенатских объявлений (далі – СПСО) / Правительствующего Сената СПД объявления к СПВ. 1829. № 36. 3 мая. С. X.

²⁶ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 230. Арк. 572зв.

²⁷ Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат РИ от Р.Х. на 1822 г. Ч. 2. С. 203; Месяцеслов... на 1827 г. Ч. 2. С. 206.

Рис. 3. Частина Херсонського повіту на карті Новоросійської губернії 1800 р.
(О. Вільбрехт; М: 16 верст у дюймі; ф-т)

Херсонського повітового суду²⁸; на 1838 р. за ним записані родова дача с. Іванівка і Михайлівка (1 500 і 6 000 дес.)²⁹; дружина Катерина Павлівна (1812-1892 рр.); діти: Павло – поручик (помер. 1868 р.; дружина Надія Михайлівна), Петро (кол. регістратор), Микола, Онисифор, Серафима³⁰, Марія (1835 р.н.) та Григорій (1839 р.н.; власник с. Іванівки (Чарикове); дружина – селянка А.Є. Єсауленко³¹; Семен (1807-1855 рр.) – поручик; дружина Катерина Іванівна Васильєва; діти: Олександр і Євген (~1849 р.н.), дворяни Верхньодніпровського повіту³²; Петро – у 1827 р. штаб-капітан і власник дачі Зареченській і Павловській Херсонського повіту (7 500 дес.); Яків (належало село Яківка³³).

Г.І. Чариков у 1821 і 1827 рр. був колезьким регістратором і секретарем повітового суду³⁴; на 1823-1826 рр. – депутат губернського дворянського зібрання³⁵; на 1830-1835 рр. – депутат «Приказа общественного призрения»³⁶. У 1833 р. Г.І. Чариков став губернським секретарем, хоча в інших джерелах (на 1838 р.) ще записаний як колезький секретар³⁷.

У 1817 р. поміщик с. Златоустівки Г.І. Чариков вінчався у Миколаївській церкві с. Олександрівки з дівцею *Анною*, донькою поміщика та майора Якова Белоусовича³⁸. У пари були діти: *Марія* (пом. до 1872 р.; за першим чоловіком Баженова; вдруге одружилася з ротмістром Семеном Потоцьким; у 1851 р. від батька отримала частку дачі з с. Мар'ївка³⁹), *Олександра*, *Анна* (1821 р.н.⁴⁰), *Григорій* (1824 р.н.), *Євгенія* (1825 р.н.⁴¹) і *Олімпіада* (1827 р.н.⁴²; за чоловіком Байдак). У 1820 р. колезька регістраторша Анна Чарикова [дівоче Белоусович] з сестрою, дівцею Агафією Белоусовичевою і Оленою Теофтуловою отримали по заповіту від поручика Івана Вольського по 500 дес. біля р. Інгулець⁴³ [на дачі № 151 у с. Вольске (воно ж Давидів Брід)].

²⁸ Правительствующего Сената СПД объявления к СПВ. 1830. № 45. 6 июня. С. 15.

²⁹ Санкт-Петербургские сенатские объявления (СПСО). 1839. № 12. 10 февраля. С. 4.

³⁰ 1873 года января 11-го дня. По прошению поверенного наследников штабс-капитана Ивана Чарикова, коллежского секретаря Ляшенко, об отмене решения Одесской судебной палаты // Решения Гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената Санкт-Петербург, 1873. С. 208-216.

³¹ Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф. 484. Оп. 1. Спр. 806. Арк. 150зв.

³² Див.: Чарыков – тема для исследования // Генеалогический форум. URL: <https://forum.vgd.ru>

³³ Правительствующего Сената СПД объявления к СПВ. 1827. № 39. 17 мая. С. 13-14.

³⁴ Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат РИ на лето от Р.Х. 1821. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1821. С. 246; Месяцеслов... от Р.Х. 1827. Ч. 2. С. 206

³⁵ Месяцеслов с росписью чиновных особ, или общий штат РИ на лето от Р.Х. на 1823. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1823. С. 188; Месяцеслов... на 1825 г. С. 197; Месяцеслов... на 1826 г. С. 202; Месяцеслов... на 1828 г. С. 209; Месяцеслов... на 1829 г. С. 218-219.

³⁶ Месяцеслов и общий штат РИ на 1830. Санкт-Петербург, 1830. Ч. 2. С. 162; Месяцеслов... на 1831 г. С. 168; Месяцеслов... на 1834 г. Ч. 2. С. 172; Месяцеслов... на 1835 г. Ч. 2. С. 170.

³⁷ СПСО. 1838. № 53. 4 июля. С. 3.

³⁸ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 193. Арк. 231.

³⁹ 1877 года, марта 2-го и апреля 21-го чисел. По прошению ротмистра С. Потоцкого. Об отмене решения Одес. суд. палаты // *Игнатов Н.Н.* (сост.). Родовые и приобретенные имущества. Сб. решений Гражданского кассационного Департамента ПС. Москва, 1900. С. 75-78.

⁴⁰ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 238. № 90.

⁴¹ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 302. Арк. 515зв.

⁴² ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 325. Арк. 539зв.

⁴³ К № 76 СПСО / Правительствующего Сената СПД объявления к СПВ. 1825. № 76. 22 сентября. С. IX.

Рис. 6. Частина Херсонського повіту на карті Херсонської губернії 1840-х рр.
(РДІА. Ф. 1293. Оп. 167. Спр. 12).

Рис. 7. Північна частина Херсонського повіту на початку 1850-х рр.
(Триверстова карта. Арк. XXVII-12; ф-г)

Рис. 8. Район с. Златоустівка на карті Херсонського повіту 1903 р. (М: 6 верст у дюймі; ф-г)

Григорій Григорович Чариков (народ. 24.01.1824), хрещений у церкві Успіня Богородиці с. Кам'янки, є героєм нашої статті⁴⁴. У 1847 р. він закінчив в Одесі Рішельєвський ліцей⁴⁵, звідки й підпис «дійсний студент» (додаток). У 1850-1860-х рр. він мешкав у с. Яковлівка, отриманим від батька. На 1866 р. губернський секретар Г.Г. Чариков був гласним Херсонського повітового зібрання⁴⁶. У тому ж році він був власником Яковлівки, а Г.І. Чариков 1864 року ще володів с. Златоустинським⁴⁷. На триверстовій карті початку 1850-х рр. (арк. XXVII-12), с. Златоустинське має другу назву «Чарикове», а на захід від нього показаний курган «Могила Чарикова» (рис. 7), причому можна сказати, що обидва топоніми пов'язані з Григорієм Івановичем.

На початку 1870-х рр. Г.Г. Чариков мав ще й земельний наділ біля х. Єленівка, закладений у Земському банку⁴⁸. В «Алфавіті» землевласників, складеному приблизно у той самий час, за Г.Г. Чариковим (після смерті батька – ?) записане с. Златоустинське (на дачі № 139; землі придатної 7 658 дес. кв. 1 050 саж. ; а всього 7 877 дес. 1 790 кв. саж.)⁴⁹.

Судячи з «Карти Херсонського повіту 1903 р.», вже в той час землі навколо села були доволі щільно заселені хуторами та єврейськими поселеннями, а його назва стала «Златоустівка» (рис. 8)⁵⁰. Це майже усі дані, які вдалося віднайти про автора реферату, його родину та їх нову «Малу батьківщину». Між іншим, наведені дані про земельні наділи роду Чарикових та ін. власників непогано ілюструють процес розподілу між іноземними зайдами запорозьких земель, який ініціювала та провела влада Російської імперії.

Стосовно реферату Г.Г. Чарикова, в якому автор виклав чимало цікавих, особливо регіональних етнографічних фактів, скажімо, що кожен читач може сам оцінити усі його вади та сильні сторони⁵¹. Ми спробуємо окреслити більш загальні моменти, здебільшого історіографічного та картографічного характеру.

У повній назві свого доробку Г. Чариков окреслює межі свого дослідження у Херсонському повіті: «від кордону Катеринославської губернії, повітів Катеринославського та Верхньодніпровського, на південь за течією річки Дніпра з правого боку, до заштатного міста Берислава, а від нього на захід до річки Інгульця, потім по лівій стороні Інгульця на північ, до кордону знову Катеринославської губернії Верхньодніпровського повіту» (додаток). Отже йдеться про межиріччя Інгульця, Дніпра та Базавлуку за винятком Берислава та частини лівобережжя р. Інгулець. Гадаємо, що, скоріше за все, автор мав намір

⁴⁴ ДАОО. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 263. Арк. 532зв.

⁴⁵ Сорокалетие Ришельевского лицея. 1817-1857. Одесса, 1857. С. 167.

⁴⁶ Памятная книжка Херсонской губ. на 1866 г. Херсон, 1865. С. 24.

⁴⁷ Відомості про надходження викупних платежів від землевласників Херсонської губернії за оп. 46 фонду 577 РДА // *Пивовар А.В.* Дворянство Херсонської губернії перед реформою 1861 року за відомостями Міністерства фінансів... // Інгульський степ... Вип. VI. Київ, 2021. Розд. IV. С. 509.

⁴⁸ *Пивовар А.В., Пеший О.І., Шляховий К.В.* (упор.). Земельні банки Новоросійського краю. Київ: Академперіодика, 2010. С. 39.

⁴⁹ Херсонский уезд, Херсонская губерния. Планы дач генерального и специального межевания, 1746-1917 гг. // РДАДА. Ф. 1384. Оп. 583 (ч. 2). Арк. 31.

⁵⁰ Сучасне с. Златоустівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.

⁵¹ З точки зору археології певний інтерес мають описи курганів та їх назв, а найбільше – зауваження Г. Чарикова відносно того, що насипи деяких з них «подібні на військові укріплення», а окремі називалися за прізвищами власників-запорожців (додаток). Можливо, що частина з них є редутами «попередньої» або «минулої» війн, які Р. Томілов позначив різними кольорами на карті 1775 р. (рис. 2).

«вписатися» у межі 3-го стану повіту, південно-західний кордон якого проходив від с. Тягинка до гирла р. Висунь (рис. 3, 5-6).

Розмова про межі дослідження не мала б сенсу, якби Г. Чариков не зробив висновку, що вся описана ним територія раніше входила до складу Запорозької Січі, а «у тій частині Херсонського повіту, яку я описую, розташовані: великоросіяни, малоросіяни, німці та євреї» (додаток). Як ми побачимо нижче, цим переліком національний склад району не обмежувався, а його південно-західна частина до 1775 року входила до складу Порти Оттоманської.

Частину кордону, що йшла від гирла р. Кам'янки до урочища Білі Криниці на правому березі р. Інгулець Р. Томілов позначив на карті (рис. 2)⁵², а також описав разом з усім приєднаним до імперії «кутом степу». На карті та з опису видно, що у 1775 р. запорожці мали зимівники на берегах Дніпра й Інгульця (кількість доходила до 30), у тому числі в межах, означених пізніше Г. Чариковим. Більше того, саме українці були тоді чи не єдиними місцевими мешканцями. Отже, першим дослідником запорізького прикордоння слід вважати Р. Томілова, який детально охарактеризував кургани, річки (Дніпро, Інгулець та ін.), землі, ліси, тваринний світ і навіть клімат. З точки зору етнографії найцікавішим є розділ його опису «Про харчування мешканців»⁵³.

Однак першим етнографом-науковцем краю слід вважати В. Зуєва, який на початку жовтня 1881 р. дорогою між Кривим Рогом і Давидовим Бродом зробив низку спостережень. Спочатку він зауважив: «Як в Інгульці, так і в Саксагані водиться безліч раків, які дуже великі. Жителі їх ловлять бреднем, в який потрапляє і дрібна річкова риба, або просто спірчками [вудками]. У велику воду до цих місць заходять також соми. У Пономарівці переночувавши, поїхав я далі степом все повз річки до Шестерні, що називається по запорожцю, який жив тут раніше...

Дорогою об'їхав я багато хуторів запорожців, які залишилися жити в степу, обираючи собі зазвичай у цих пустках місця у долинах. У них бачив я неабиякий спосіб як зберігати хліб, хоча він не скрізь може бути уживаний: до цього обирають вони високе і сухе місце, в якому викопують круглу яму настільки велику, скільки хліба накопичено. Отвір намагаються завжди зробити нешироким, а тільки щоб людині чи двом пролізти було можна. Викопавши таким чином підземний льох, вимазують стіни, підлогу та стелю глиною, щоб було гладко; дають просохнути, а потім, перед тим, як коли хліб насипати, жарко протоплюють. Коли простигне, то і звальюють туди жито або пшеницю, закладають отвір дошками та завальюють землею так, щоби зовні не було видно. Таким чином зберігається хліб протягом багатьох років, виключаючи хіба, коли зовні над отвором земля

⁵² «Карта рек Днепра и Буга от елисаветградской границы, вниз до соединения их вод и устья лимана, часть берегов Гнилаго, Азовского, от Перекопи до Кинбурна и Черного морей: с показанием принятой в [1]755-м году в российское владение от атоманской порты земли, по трактату [1]774-го года июля 10 дня, снятая геометрически в 1775 году» М: 5 верст у дм, 138×98 см (Російська державна бібліотека, Москва (РДБ) // ББК: Д18(235.7)2К).

⁵³ [Томілов]. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей, Одеса (ЗООИД). 1868. Т. VII. С. 171-186; Сапожников И.В. Факты из истории описания и изучения курганов Северного Причерноморья // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму (Запоріжжя) (ССПК). 2004. Т. XI. С. 231.

буде вбита нещільно і тоді проникла волога може зіпсувати весь запас. Коли потрібно відкривати ці підземні магазейни, то мають мати обережність, щоб, відкривши дошки, близько до ями не наближатися, інакше духом, що сперся в хлібі, на тому ж місці може вбити до смерті. Після відкриття ями залишають її на цілий тиждень, а потім вже виймають хліб»⁵⁴.

Тепер спробуємо визначити, в яких селах Г.Г. Чариков складав свій опис. Ситуацію ускладнює те, що вже на початку XIX ст. тут роздали близько 80 земельних дач (рис. 4-5), на яких існувало принаймні 40 більш-менш значних сіл. Масова іноземна колонізація тоді тільки розпочалася (рис. 3). Кількість населених пунктів до 1840-х рр. збільшилась (рис. 6), а сам процес заселення краю не припинявся до початку XX ст. (рис. 8), поновившись у 1920-х рр.

На жаль, на сер. XIX ст., коли Г. Чариков написав свій опис, точно визначити національний склад поселень 3-го стану Херсонського повіту майже неможливо. Можна лише вказати, що у Херсонській губернії в 1859 р. доля українців складала 89,2%, росіян 9,5%, білорусів 4,1%. Для визначення поселень, де переважали названі національності, автори використали дані зі «Списку населених місць...» (1868 р.). Таким чином, українців тут було найбільше, в губернії вони склали основну масу та мешкали як у містах, так і в селах більш-менш значними масами, іноді разом з росіянами й іншими групами, але у довіднику вони, на жаль, не виділені.

Росіяни були переселені поміщиками в основному з російських (частково з Чернігівської) губерній. Вони склали більшість у: № 298 *Софіївка* при б. Меловій; № 300 *Дудчина Балка* (Перетова, Перетовка) при б. Дудчиній, впадаючий у прот. Підпільну; № 308 *Миколаївка* і № 310 *Козацьке* при прот. Козацькій; № 327 *Саблукова* (Затон) при прот. Затон; № 341 *Троїцька* (Давидів Брод, Новосельського); № 362 *Іванівка* (Салтикова); № 364 *Новоселка* (Свистунова); № 371 *Ново-Курське* при р. Інгулець; № 378 *Ново-Дмитрівка* при р. Інгулець і б. Барановій; № 396 *Мар'ївка* (Бажанова, Жовтий); *Златоустинське* (Мерлінове, Чарикова) при р. Кам'янка і балці Водяній. Загалом у 12 селах.

Німецькі та шведські колонії: № 312 *Шлангендорф* (Гадючка) при прот. Космах; № 314 *Мюльгаузендорф* і *Клостендорф* (Кустерка, Костирка); № 315 Старошведська (Шведська) при Дніпрі (3 колонії).

Поляки показані: № 349 міст. *Кривому Розі* при р. Інгулець і Саксагані; № 394 *Ново-Миколаївці* при р. Базавлук (2 села й у місті).

Білоруси з Климівичського повіту Могилівської губ. у: № 347 *Іванівка* (Воронцовці) при криницях і № 377 *Старосілля* при Інгульці (2 села).

Єврейські землеробські колонії: № 305 *Львова* при Дніпрі; № 311 *Новий Берислав* при прот. Космах; № 365 *Інгулець* (Широка) при р. Інгулець; № 385 *Мала Сейдеменуха* (Невель) при р. Інгулець і б. Татарці; № 386 *Велика Сейдеменуха* (Татарка) і № 387 *Бобровий Кут* при р. Інгулець; № 398 *Ново-Житомир* (Репетин), *Ново-Вітебськ* (Жовте); № 400 *Ново-Подольськ* (Кущинськ, Ново-Одеса) при р. Жовтій; № 401 *Ново-Ковно* (Чембер) при б. Вовчій; № 403 *Кам'янка* і № 404 *Ізлучиста* (Кривоплес, Кривоплесівка) при р. Кам'янці (12 колоній)⁵⁵.

⁵⁴ Зуев В. Вказ. праця. С. 270-272.

⁵⁵ Номери вказані за «Списком 3-го Стану Херсонського повіту». Див.: Списки населенных мест РИ. Т. XLVII: Херсонская губ.. Санкт-Петербург, 1868. С. LXIV-LXVII, LXIX, LXXI; Херсонський повіт, Стан 3. С. 20-24.

Про останні колонії Я. Пасик повідомив, що засновувались вони у 1807-1847 рр. і неодноразово поповнювались вихідцями з Могилевської, Вітебської, Ковенської, Мінської, Подольської губерній і м. Житомир, а назва *Сейдеменуха* означає «тихе поле»⁵⁶.

Сам Г. Чариков описав обряди та звичаї росіян, потім українців, німців і євреїв, не згадав шведів і поляків, і вважав, що запорізькі традиції та пісні не збереглися. Однак про окремих колишніх власників він повідомив: «місця, де колись були зимівники, і до цього часу називаються місцевими мешканцями, за прізвищами запорожців, наприклад: на р. Кам'янці *Калнишевського*, потім [на північ] *Каплуна*, далі *Третячка*; на р. Базавлук – *Шияна*, *Вербця*, *Зозулі* та ін.» (додаток).

За повідомленнями Н. Полонської-Василенко у даному районі (крім зимівника при Інгульці) знаходився основний «зимівник кошового Калнишевського». Він лежав «при виході балки Водяної, де вона впадає до р. Кам'янки, за 50 верст від Січі. Тут було 3 хати, одна з них панська, з дерев'яним дахом із гонту, з двома кімнатами; з зеленою [кахельною] грубою, з чотирма великими вікнами, із скляними сіньми, з коморами – «присенками». Друга хата велика, крита очеретом, з п'ятьма вікнами, грубою, сіньми, «присенками»; тут жили служники. Третя хата невеличка, без груби, з двома вікнами, з очеретяним дахом: тут працювали кравці. Далі в цій садибі були великі комори (інбали), обмазаних глиною, з них одна для птиці, та окремо великий сарай. Далі два льохи, дві стайні – одна без станків, друга з 43 станками. Кузня, вітряк, з одним каменем і чотирма товкачами для проса; тут було робітників 30 чоловік. Це вже наймана праця в господарстві». Авторка відмітила також, що зимівник на р. Кам'янці купив у 1780 р. прем'єр-майор Мерлін, сплативши 200 руб., і, разом із тим, на аукціоні, він придбав також його майно за 73 руб. 50 коп. Саме тут він заснував слободу Златоустинську⁵⁷ (див. вище).

В. Голобуцький при описі козацьких зимівників (не вказуючи місць розташування) повідомив про збитки, завдані татарами у ході набігу 1769 р. Тоді на полях козака куреня Джереліївського Степана Каплуна згоріло до 400 кіп хліба і до 200 кіп сіна. У 1772 р., під час російсько-турецької війни, для заготівлі сіна на два свої зимівники П. Калнишевський відправив 80 косарів (з них 30 на р. Кам'янку)⁵⁸.

Після скасування Запорозької січі у 1775 р., її землі (Ингульська і Кодацька паланки) увійшли до новоствореної Сло'янської провінції у складі Новоросійської губ. У складі провінції був також Кизикерменський повіт (з 1782 р. перебував у складі Херсонської провінції, а після скасування Новоросійської губ. у 1783 р., територія Кизикерменського повіту стала частиною Херсонського повіту Катеринославського намісництва). З початком роздачі колишніх запорозьких земель військовим, дворянам і чиновникам, окремі зимівники залишили за колишніми запорожцями, частина яких стала згодом старшиною війська Чорноморського. В одному з документів є прохання колишніх козаків про виділення їм земельних дач після зруйнування Запорозької Січі. З тих, хто отримав наділи, були старшина Сидір Білий (разом 9 000 дес.) і козак Мирон Білий на Інгульці (3 000 дес.),

⁵⁶ Пасик Я. Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. Данные о колониях Херсонской губернии. URL: http://www.evkol.nm.ru/colony_kherson.htm

⁵⁷ Полонська-Василенко Н. Запорожжя XVIII століття та його спадщина. Т. 1. Мюнхен, 1965. С. 200, 284.

⁵⁸ Голобуцький В.А. Запорожское казачество. Киев: Госполітвидав УРСР, 1957. С. 347, 349.

отаман Шиян на Базавлуку (2 600 дес.), козак Каплун на Жовтенькій (1 625 дес.) та ін.⁵⁹ У 1781 р. згаданий В. Зуєв повідомив, що с. Шестерня на лівому березі Інгульця отримало свою назву від імені запорожця, який раніше тут мешкав⁶⁰.

В інших джерелах, зокрема у «Відомості» 1787 р., зазначено, що у Кизикерменському повіті Слов'янської провінції земельні дачі були у власності колишнього запорожця Письменного (№ 42: 6 000 дес.; при р. Інгулець за течією з лівого боку, на балці Широкій); полкового осавула Макухи (№ 45: 6 000 дес. і № 46: 3 000 дес.; при р. Інгулець за течією з лівого боку, на балці Грушівці). В Інгульському повіті: запорозького війська полковника Білого (№ 72: 3 000 дес.; при р. Висуні по обидва боки). У Херсонському повіті (провінції) – майора Сидіра Білого (№ 37: 4 500 дес.; при р. Висуні з лівого боку і витоках балок Вербовій, Лозоватій і Скотоватій по обидва боки) і 6 000 дес. при р. Інгулець з правого боку і ур. Озерища⁶¹.

У «Відомості» (1797/1800 р.) в Херсонському повіті зазначені дачі: № 61 (4 500 дес.) с. Скотовата (Мар'ївка; 106 чол. і 74 жін.) померлого отамана війська Чорноморського, ген.-майора і кавалера Сидіра Білого, що перейшла його дітям; № 64 (3 200 дес.; 34 чол. і 30 жін.) с. Захарівки кошового отамана війська Чорноморського ген.-майора і кавалера Захарія Харитоновна сина Чепіги; № 79 (6 000 дес.; с. Гордоватка; 26 чол. і 28 жін.) померлого ген.-майора і кавалера Сидіра Білого; № 84 (6 000 дес., 24 чол. і 29 жін.) с. Миколаївки полкового осавула Петра Макухи⁶².

28 травня 1789 р. Сидір Білий заповів дружині Марії Данилівні і дітям дві слободи (по 4 500 дес. кожна) в межах Херсонського повіту, заплановані для поселення 150 дворів. Перше іменувалося Висунь при витоках балки Вербової, на якій населення не було, а друге – Гордоватка (що лежала між с. Скалеватка і б. Грушеватка на лівому березі р. Інгулець) при витоках б. Гордоватої (25 дворів з населенням по 4-й ревізії 30 осіб і куплених згодом 20 чол. і 37 жін.). На дачі був дерев'яний млин на березі Інгульця та худоба: 460 коней (оцінених у 4 600 руб.), 100 волів (на 500 руб.), 200 корів (на 800 руб.), 1 500 овець (ціною 750 руб.)⁶³.

Невдовзі, за новим поділом, нумерація змінилася. У «Відомості» 1804 р. та на «Генеральному плані 1806 р.» названі вище дачі показані так: № 116 (6 000 дес.) с. Миколаївка (29 чол. і 24 жін.) полкового осавула Петра Макухи⁶⁴; № 157 (6 000 дес.) с. Гордоватка (26 чол. і 28 жін.) дружини підполковника і кавалера Сидіра Гнатового Білого; її ж під млином 30 дес.; № 158 (4 500 дес.) с. Скотовата (вона ж Мар'ївка; 106 чол. і 74 жін.) теж Білої; № 214 (3 200 дес.) с. Любарка (34 чол. і 30 жін.) ген.-майора і кавалера Захарія Харитоновна сина Чепіги (рис. 4-5)⁶⁵.

⁵⁹ Держархів Дніпровської області (ДАДО). Фонд Канцелярії Новорос. губ. Ф. 117. № 4352; *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. С. 91.

⁶⁰ *Зуєв В.* Вказ. праця. С. 270.

⁶¹ *Пивовар А.В.* Відомості 1781 року про роздачу земель у повітах Новоросійської губернії на теренах колишнього Запоріжжя та кута між Бугом та Дніпром // *Інгульський степ...* Вип. 2. С. 241, 247, 253.

⁶² Ведомость о розданных от бывших генерал-губернатора, губернаторов и губернских канцелярий под населенные помещикам Новороссийской губернии землях полагаая на каждую мужеска и женска душу по тридцати десятин, сообразно постановлению о р [1797 года] // ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 152-152зв, 153зв.

⁶³ *Белый А.* Войскового атамана Сидора Белого // 300ИД. 1877. Т. X. С. 487-488.

⁶⁴ Ведомость о розданных... // ДАХО. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 152-152зв, 153зв.

⁶⁵ Ведомость Херсонского уезда казенным и помещичьим селениям с показанием числящагося под каждым количества десятин земли (1804 г.) // ДАОО. Ф. 1. Оп. 220 (1804 г.). Спр. 1. Ч. 1. Арк. 450-473зв.

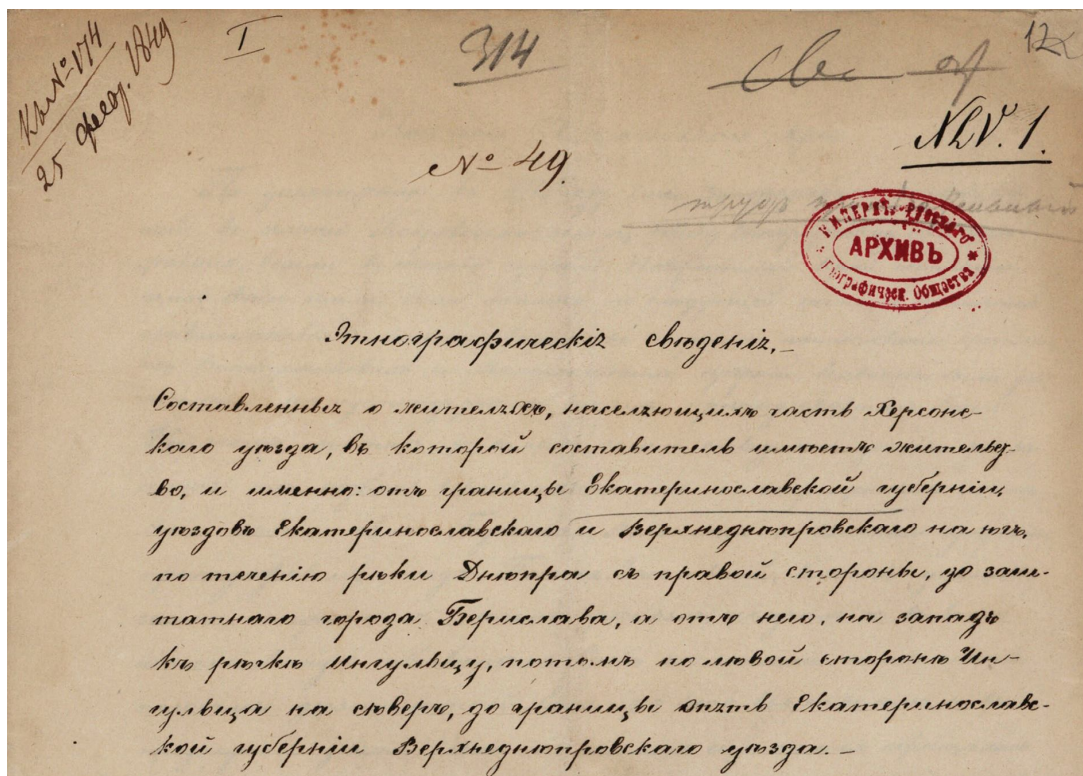

Рис. 9. Титульний лист реферату Г. Чарикова (додаток)

Звичайно, Г. Чариков наведених нами архівних документів не знав і цим ми не можемо йому дорікати. Однак, навчаючись в Одесі у Рішельєвському ліцеї, він напевно мав можливість скористатися принаймні трьома працями, в яких були описані кам'яні хрести та надгробки, розташовані у дослідженому ним районі на залишках Кам'янської Січі (ур. Кам'яний Затон), біля с. Грушівки⁶⁶ та в інших місцях. Загалом тема історії меморіальної запорозької спадщини на сьогодні є детально дослідженою, оскільки до неї, крім вже названих, були причасні такі вчені, як А. Чірков, О. Афанасьєв-Чужбинський, Д. Яворницький та ін.⁶⁷

Оскільки у рамках даної статті заглиблюватися до цієї теми немає сенсу, зупинимось лише на досі невідомих фактах. Так, «латинський» хрест кошового отамана В. Єрофеевича на Кам'янській Січі, який не зберігся, А. Чірков обміряв і накреслив на місці 7 липня

⁶⁶ Вертильяк [Н.И.] Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева // ЗООИД. 1844. Т. I. С. 607; Скальковский А. Поездка по Запорожским урочищам // Журнал Министерства внутренних дел. 1846. Ч. XIII. С. 38-39, 70-72; Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. Ч. III. Одесса: В гор. тип, 1846. С. 258-259, 292-294.

⁶⁷ Сапожников И.В. История вивчення козацьких кам'яних хрестів і могил // Сапожников И.В. (ред.). Намогильні хрести запорозьких козаків. Одеса: ОКФА, 1998. С. 7-25.

1865 р.⁶⁸ (рис. 10). Ще два хрести, написи на яких були опубліковані раніше⁶⁹ той же дослідник намалював у с. Гирли⁷⁰ (рис. 11). І, нарешті, 4 жовтня 1867 р. на кургані біля с. Давидів Брід А. Чірков дослідив намогильний пам'ятник «Войска Черноморских верных казаков секунд-майора Петра Щербины Микульского 1796 р.» (рис. 12)⁷¹, напис на якому він же опублікував у 1875 р.⁷²

Ще одним місцем знаходження козацьких кам'яних хрестів у даному районі є згадане с. Шестерня, назване так тому, що у козака, який першим сів тут хутором, нібито було 6 пальців. Перші надгробки віднайшов тут у 1886–1887 рр. дослідник, який підписав свою статтю літерами «В.Ч.». Він опублікував два написи: з хреста 1784 р. «Полтавського куреня отамана Івана Великого» та 1785 р. «Дядьківського куреня козака Андрія Кнукана, який прожив 120 років»⁷³.

На початку 1990-х рр. надгробки нібито ще існували, тоді ж на кладовищі встановили пам'ятного хреста на честь 500-річчя Запорозької Січі⁷⁴. Однак у 1998 р., після ретельних досліджень Н. Лебідь повідомила: «в селі є залишки фундаменту козацької церкви (побудована у 1785, зруйнована у 1984 рр.)⁷⁵. Також є 5 цвинтарів, один з яких (найбільший) козацький (місцева назва Королівський), знаходиться на околиці, біля ферм. На ньому є близько 100 хрестів, з яких описано 92)». Однак найраніший з них – трилистний, під яким покоїться 88-річний «Пантимон Уласов син, улан казенного селення Шистирня Гаркуша» датується лише 1842 р.»⁷⁶.

Висновки. На підставі наведених фактів маємо зазначити, що робота Г. Чарикова була свого часу повністю спрямована на підтримку концепції РГО щодо панівної ролі російської народності у Російській імперії, зокрема на території Херсонського повіту. Однак, як бачимо, традиції Запорозької Січі не вдалося стерти з народної пам'яті та з лиця землі. Більше того, через 250 років на цих землях, принаймні у сільській місцевості, не залишилося компактних груп ані росіян, ані німців, ані представників інших народів. Це є наочною ілюстрацією того, що національність, мова і традиції якої протягом століть використовувалися владою як фундамент для зведення імперії, втрачає свої етнографічні ознаки швидше, ніж ті народи, які вона прагнула русифікувати.

⁶⁸ Сборник надписей XVIII в. на надгробных памятниках и др. предметах Херсонской губернии. (7 июля 1865 – 4 октября 1867 г. сделаны Авксентием Чирковым). 47 арк. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУ). Ф. V. Спр. 1064. Арк. 14.

⁶⁹ Вертильяк [Н.И.] Надписи на могильных крестах и склепах // ЗООИД. 1850. Т. II. С. 823–824, №/№ 11–12; Надписи Новороссийского края / Сообщены Н.И. Вертильяком, А.П. Чирковым, Н.Н. Мурзакевичем и И. Троцинским // ЗООИД. 1872. Т. V. С. 449. №/№ 11–12.

⁷⁰ ІР НБУ. Ф. V. Спр. 1064. Арк. 24зв.-25. Ще одну публікацію напису на хресті див.: Чирков А.П. Надписи находящиеся в Новороссийском крае // ЗООИД. 1875. Т. X. С. 344. № 5.

⁷¹ ІР НБУ. Ф. V. Спр. 1064. Арк. 47.

⁷² Чирков А.П. Надписи... С. 351, № 45.

⁷³ В.Ч. Некоторые остатки старины в Херсонщине // Киевская старина. 1888. Т. XXII. № 9. С. 74–75.

⁷⁴ Титов В. Пам'ятки часів Запорозької Січі на Криворіжжі // Археологічні дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. Київ, 1993. С. 38. Сапожников І.В. Історія вивчення... С. 16, 18.

⁷⁵ Титов В. Вказ. праця. С. 38.

⁷⁶ Лебідь Н. Намогильні пам'ятки Дніпропетровщини / наукова робота Малої академії наук, керівник В.В. Тітов. Кривий Ріг, 1998. С. 22.

НА ДГРОБНЫЙ КРЕСТЪ

на могилѣ Запорожскаго Кошевого Атамана Герасѣевича
на правой березѣ Днѣпра въ урочищѣ Каменномъ Затопѣ
Херсонской губернии Херсонскаго уѣзда.

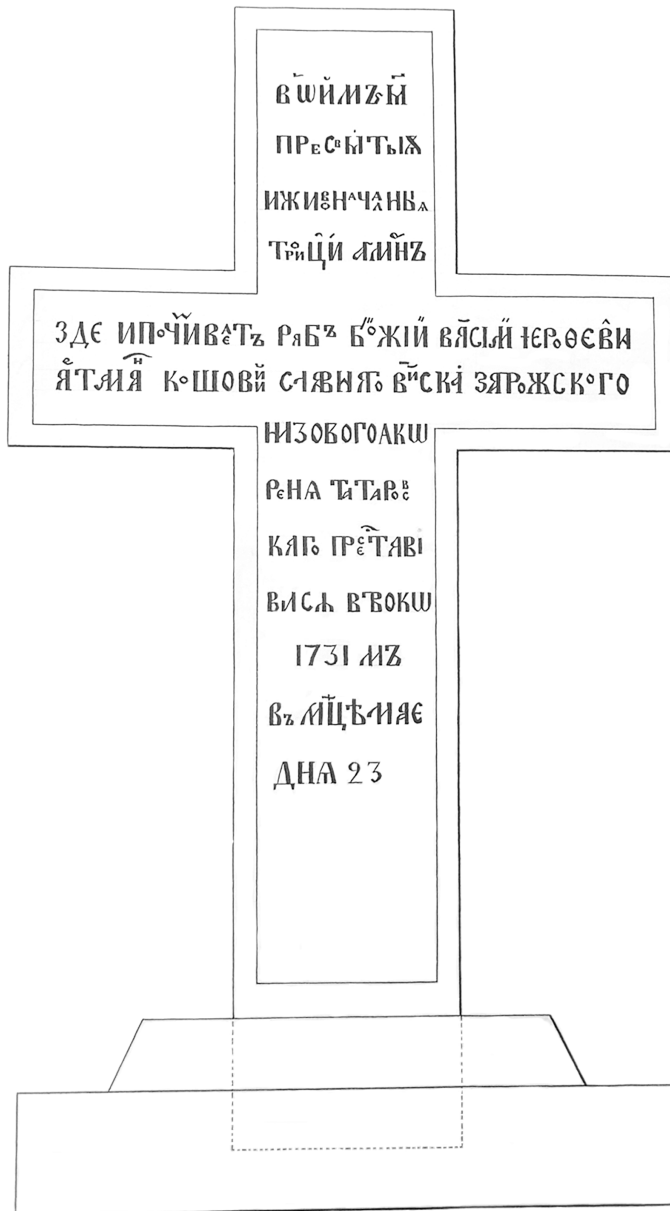

Рис. 10. Хрест на могилі кошового отамана Василя Єрофейовича
(рис. А. Чіркова 1865 р., чистовик)

ПАМ'ЯТНИКЪ НА МОГИЛЪ ЗАПОРОЖЦА
на курганѣ на лѣвоу березу рѣчки Ингульца
въ деревнѣ Давидовомъ Бродѣ.
Херсонской Губерніи Херсонского Уѣзда.

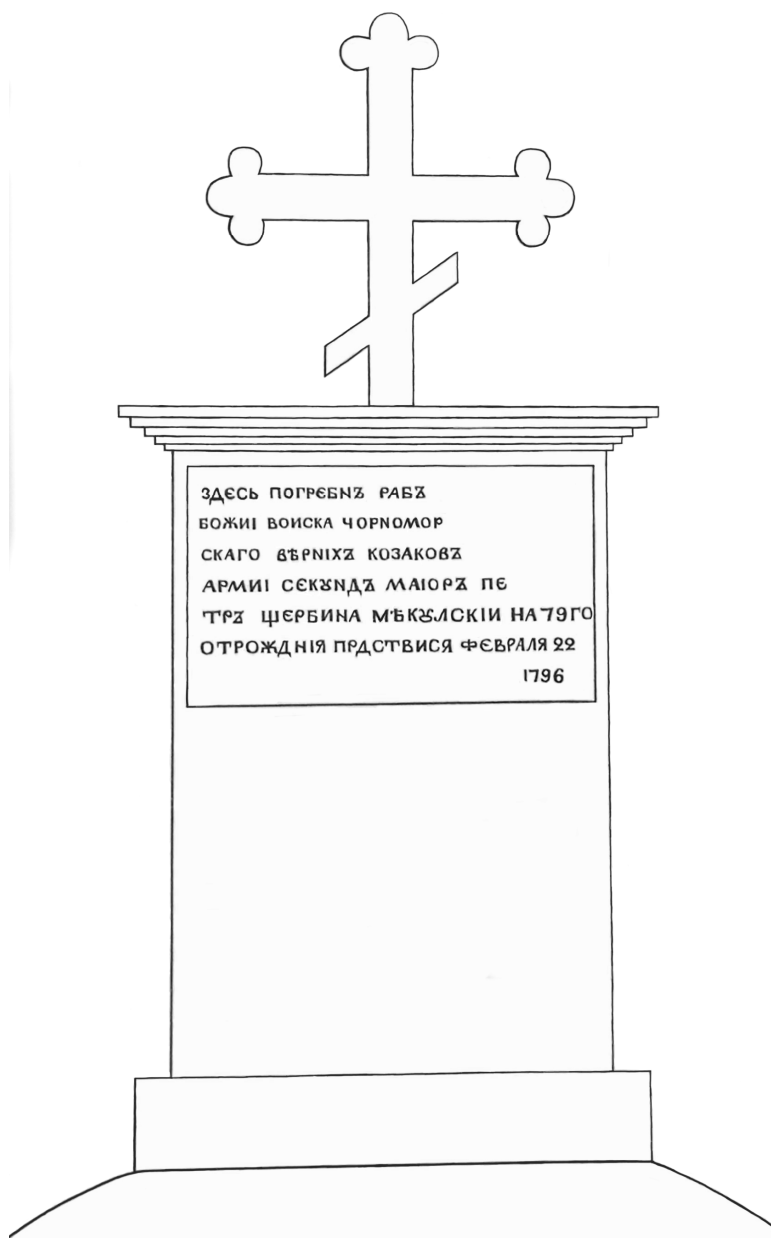

Рис. 12. Пам'ятник запорожцю на кургані у с. Давидів Брід (рис. А. Чіркова 1867 р., чистовик)

Георгій Чарьков

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ЖИТЕЛЯХ,
НАСЕЛЯЮЩИХ ЧАСТЬ ХЕРСОНСКОГО УЕЗДА⁷⁷**

/л. 0/ Этнографические сведения, составленные о жителях, населяющих часть Херсонского уезда, в которой составитель имеет жительство и именно: от границы Екатеринославской губернии, уездов Екатеринославского и Верхнеднепровского, на юг по течению реки Днепра с правой стороны, до заштатного города Берислава, а от него на запад к речке Ингульцу, потом по левой стороне Ингульца на север, до границы опять Екатеринославской губернии Верхнеднепровского уезда.

/1/ Население Новороссийского края

По уничтожении в 1775^m году Сечи запорожских казаков, бывшей в селении Покровском⁷⁸, земли, Войску Запорожскому принадлежащие, вошли в состав губерний, Новороссийский край составляющих. Эти земли были заселены по следующей системе, принятой правительством: казенного ведомства и разного наименования крестьяне из Великороссийских и Малороссийских губерний, вызваны были для поселения на пустопорожних землях, принадлежащих Сечи. Дворянам из тех же самых земель отводились участки для заселения их людьми, вербованными из незапрещенных мест. Эти места были: Подольская, Волынская и Киевская губернии, принадлежащие тогда Польше.

Заселивший взятый участок земли положенным числом крестьян получал его в вечнопотомственную собственность. Срок на заселение этих земель полагался десятилетний. Если же кто взял землю и в продолжении десяти лет не заселил ее, то земля обращалась в казну, со взысканием с неисполнившего обязательства [выплатить] по 25 коп. штрафных денег с десятины. Впоследствии правительство, удостоверясь в трудности заселения земель положенным числом душ, не только не подвергало штрафу неисполнивших вполне обязательств; но всех, кто только взял землю, и не водворивши крестьян, сделал какое-нибудь на ней хозяйственное заведение, утвердило в вечнопотомственное владение.

С присоединением Крыма и степей, по правую сторону Буга лежащих, отделились границы Турции и с этого времени заселение края пошло быстро. Все земли, имевшие не только речки, но и овраги, в коих можно было удержать плотинами воду или устроить колодцы, заселялись выходцами из великороссийских, малороссийских и польских мест людьми. Кроме того, правительством водворены были из разных немецких владений колонисты, задунайские болгары и евреи, переведенные из Западных губерний. Этим окончательно /1об/ довершено было заселение Южного края России. В той части Херсонского уезда, которую я описываю, водворены: великороссияне, малороссияне, немцы и евреи.

⁷⁷ НА РГО. Разр. 45. Оп. I. ед. хр. 1. 12 л.

⁷⁸ Это село находится в Екатеринославской губернии и того же уезда и принадлежит теперь барону Штиглицу. – *Прим. автора.*

Относительно наружности

а) Великороссияне сохранили свою физиономию и характер без изменения: телосложения крепкого, особнным болезням не подвержены, трудолюбивы, в земледельческих и других работах ловки и проворны.

б) Малороссияне те же, как их предки, и ничем от них не разнятся: сложением тела крепки, особнным болезням не подвержены, смышлены и ловки, но физическим трудом тяготеют.

с) Колонисты немцы сохранили физиономию и характер их нации: сложением крепки, особнным болезням не подвержены, ловки и охотно занимаются физическими трудами.

д) Евреи колонисты: сложения слабого, особнным болезням не подвержены, проворны и ловки, только не к физическим трудам.

О языке

а) Великороссияне и малороссияне, переселяясь в Новороссийский край, так изменили свой язык через постоянные между собой сношения, что невозможно определить, кто из них больше принял чужих слов в свой разговор малороссияне или великороссияне, потому что первые стараются говорить по-великороссийски, а последние по-малороссийски, исказив оба языка до невероятности.

б) Немцы колонисты между собой говорят по-немецки, а с соседями малороссиянами по-малороссийски, только весьма дурным произношением.

с) Евреи употребляют испорченный немецкий язык. С великороссиянами же и малороссиянами говорят наречием того места, откуда выселены: белорусским или литовским.

/2/ Домашний быт

а) Великороссиан. Все жители описываемого пространства строят свои дома из материала, какой сподручнее. Вблизи днепровских плавен: из вербового или осокорового лесу столбы, стены сперва оплетают лозником, потом обмазывают глиною с примесью половы, кровли камышевые или соломенные. В тех местах, где есть известняковый камень, дома строят каменные; там же, где и его нет, из глины, смешанной с соломой (местно вальками называемыми). Этого рода постройки превосходны тем, что все теплы, сухи и прочны, если только построены на каменном фундаменте. Зажиточные семейства строят по две избы, с сеньми посередине, а иногда и с чуланом. Внутри изб нет почти никаких украшений; иногда, впрочем, полки, на коих стоят иконы, обиваются обойными бумажками. Полки эти обыкновенно помещаются в переднем углу. В углу под образами стол, который бывает почти всегда своего изделия, также и лавки для сидения. При входе в избу, по левой стороне печь, сбитая из глины или сложенная из жженого кирпича, перед нею комин деревянный или тоже кирпичный для проводу дыму через отверстие в трубу. На правой стороне ставится у иных шкаф, а у других кладутся из досок полки для установки столовой посуды. Посуда бывает деревянная, глиняная, муравленная и простая горчешная; ложки деревянные своей работы, а у зажиточных покупные, окрашенные в разные цвета. Посуда, в которой готовится пища, – глиняные и чугунные горшки. По продольной стене от печи кладутся доски, это обыкновенно называется полом и служит для спанья старших в семействе. Младшие же члены семейства спят, где ни попало, то есть на лавках

или на полу, подослав под себя солому, а летом /2об/ почти все спят на дворе. У всякого двор огорожен плетнем или камнем, а иногда и досками. Кроме избы, во дворе строят еще амбары для ссыпки хлеба; кладовые для хранения имущества; навесы и сараи, где берегаются земледельческие орудия и повозки. Кроме того, у всякого есть погреб для хранения летом молочного, а зимой квашеной и соленой огородини, как-то: бураков, огурцов и арбузов. За двором строят загоны для скота, у иных они бывают с навесами для укрытия скота во время ненастья и стужи; гумно для складки хлеба и сена.

б) Малороссиян. Относительно жилых построек и служб все так же ведется у малороссиян, как и в русских (разумея состоятельных), бедные живут сообразно своим средствам, и по большей части очень дурно.

с) Колонисты немцы. Они поселены в двух колониях, при реке Днепре лежащих. Давность водворения и выгоды земли поставили эти колонии в хорошее положение. Дома их устроены по образцам их родины: просторные, возвышенные, содержимые в чистоте и в меру состояния хозяина снабжены мебелью. Служебные постройки выгодно и сподручно расположены так, что всякая вещь имеет определенное место, выгодно устроенное.

д) Евреи колонисты. Заселение некоторых колоний состоялось в 1811 году, других же позднее. Водворение евреев в здешних местах было произведено на счет казны. Дома их постоены наподобие крестьянских из материала, какой был под руками, то есть деревянные, плетеные, каменные и вальковые. Со времени их водворения не многие из хозяев позаботились о пристройке к дому необходимых служб, даже не сделали оград подле /3/ домов. Земледельческие орудия, также и повозки, находясь на открытом воздухе, приходят скоро в порче.

а) Одежда великороссиян. Вседневная одежда великороссиян, как они называют будничная, состоит из: холстиной рубахи белой или цветной; исподни белые холстинные или китайявтые, а иногда пестрядиные. Верхняя одежда: летом зипуны из сукна своего изделия, цвета различного, длиною до колен с перехватом по пояснице и с маленьким воротником (местно называемая свитою). Осенью и зимой под свиту надевают полушубки из овчин. Обувь: летом из простого сапожного товару сапоги или башмаки, а иногда постолы⁷⁹. Зимой все носят покупные сапоги или же сшитые из покупного сапожного товару. В праздничные дни щеголи носят кафтаны из покупных сукон, цвета более синего, покромом зипуна, чекмена или ямского кафтана. Шапки носят разных форм, шитые из черных и серых мерлушек, а иногда суконные цвета более синего; летом многие носят черные шляпы. Одежда женщин. Женщины носят сарафаны китайчатые или набойчатые, но более юбки и шушины по состоянию из ситца или набойки. На голове носят кички или сороки, какие нашивали их предки, вышедшие из России. Впрочем, некоторые из них просто повязывают голову платком бумажным или шелковым. Верхняя одежда женщин: свита из своего сукна, а тулуп зимою. В праздник принаряживаются в свиты из покупных сукон, такими же сукнами покрывают шубы. Женщины ходят летом больше босиком, в праздники же надевают башмаки, а зимой сапоги.

б) Одежда малороссиян: рубашка и шаровары холстинные. Верхнее платье: свита, сшитая из домашнего сукна /Зоб/ с *капишоном* [так в тексте] у воротника (капишон по

⁷⁹ Постолы делаются из сыромятной бычачьей или конской кожи, собирая ее по величине ноги ремнями. – Прим. автора.

здешньому – отлога) для покрытия головы в ненастное время. В сильный холод под свиту надевают тулуб или полушубок. Головы покрывают шапками, сшитыми из белых, серых или черных смушек. Шапки эти имеют различные формы; иные с высокими околышами наподобие донских казачьих, другие с низкими околышами и с суконными верхушками. Праздничная одежда малороссиян: кафтан синего сукна длиною до колен, сверх его надевают кирею суконную, только другого цвета и с отлогою, а иногда с прорезными рукавами (называемые выльотами), продев руки в прорехи, оставленные в рукавах, забрасывают их за спину. Обувь у малороссиян такая же, что у русских: летом башмаки и постолы, а зимою сапоги. Будничная одежда женщин: холстинные рубахи; вместо юбки кусок шерстяной ткани черного цвета обертывается от поясницы и до полу-икор. В празднике таким же образом обертываются шерстяными тканями, вытканными в узор и называемыми плахтою, их носят и девки. Молодые женщины носят на голове очепки в роде шапочки из разных тканей, а достаточные и щеголихи шелковые. Пожилые женщины, сверх очепков, навивают на голову белую ткань в роде серпанки, оставляя длинные концы на спине, называемые наметки. Некоторые женщины, сверх очепков, повязывают головы платками. Верхняя одежда: свита белого или синего покупного сукна; кофта суконная или другой какой ткани с рукавами или без них. В зимнее время: тулуп, крытый сукном, а иногда и без покрывки. Обувь: зимой сапоги или башмаки, летом же они все почти ходят босиком.

/4/ с) Одежда немцев колонистов. В будень: холстинная рубаха, исподни суконные или из холстиной, а иногда из бумажной ткани; камзол суконный или из летней какой-нибудь ткани. Обувь: башмаки или сапоги. Верхняя одежда: шинель, а зимой под нее одевают тулуп. На голове носят: летом шляпы и суконные картузы, а зимою шапки из мерлушек неопределенного покроя. В праздничные дни носят сюртуки из покупного сукна, а иногда из домашнего; другие же носят куртки или камзолы с рукавами. Одежда женщин: кофты и юбки из разных тканей – всегдашний наряд колонисток, в праздник же кофта и юбка бывает из лучшей ткани. Головной убор колонисток, смотря по времени года, чепец или платок. Обувь женщин зимою и летом башмаки.

d) Евреев колонистов. В одежде евреев нет однообразия, некоторые из них носят сюртуки, другие же казакины или комзолы с рукавами и без них. О покрое одежды евреев говорить излишне, ибо они, находясь в бедном состоянии, не разбирают покроя платья, а считают себя счастливыми, ежели найдется возможность приобрести какой-нибудь покров своему телу. Обувь у бедных тоже самая нужная. Женщины одеваются однообразнее и держатся тех покровов платья, какие были ими носимы до переселения их в Новороссийский край. Обыкновенный наряд: рубахи холстинные, корсеты и юбки, верхнее платье в роде малороссийских свит с перехватом по пояснице, сшитые из какой-нибудь бумажной материи; зимою носят шубы из белого заячьего меха, крытые сукном или бумажною материею. Еврейки повязывают голову платком или носят «перлы» /4об/ в роде кичек. Обувь летом и зимою башмаки.

а) Пища ежедневная великороссиян. В мясоед состоятельные употребляют хлеб из ржи тщательно очищенной: борщ, иногда с мясом из домашних птиц или баранины, а больше со свиным салом; каша пшенная или гречневая с молоком или коровьим маслом. В праздничный день прибавляется к их столу лапша с мясом или молочная, жареное мясо,

пшеничный хлеб и пироги с мясом или творогом (по местному названию – сыром). В постные дни: борщ с рыбою, ежели есть рыбные ловли, а по неимению рыбы – с капустою, бураками или другою какой-нибудь зеленью; каша с маслом конопляным или льняным.

б) Пицца малороссиян. Малороссияне от великороссиян, а эти от малороссиян заимствовали что кому нравилось, а потому припасы, в пищу употребляемые, приготовление их и распределение по будням, праздникам и постам одинаково.

с) Пицца колонистов немцев. Ежедневная пицца немцев: хлеб ржаной и пшеничный, похлебка из огородных овощей, как то картофели, моркови и прочих; мясо из домашних птиц или баранины. Некоторые семейства готовят сыры в подражание голландским, но эти сыры очень дурны. Другие же занимаются приготовлением ветчины из свиных окороков.

д) Пицца евреев колонистов. Шесть будничных дней, то есть от субботы и до субботы, еврей, даже зажиточный питается чем-нибудь; но в субботу (в шабаш) ничего не жалко и самый беднейший пресыщается куголем, приготовленным из изрезанного в лапшу теста, приправленного гусиным салом или же бараньим собранным /5/ от каширных гусей и баранов, зарезанных резником. Кроме того, на своем столе он имеет жаркое гуся или индейку. После роскошного, по их мнению, стола переходит он к пище, какую удастся ему промыслить.

а) Суеверные обряды у великороссиян. Суеверных обрядов при рождении и крещении детей, при вступлении в возмужалость и свадьбах, при похоронах и поминках по умершим вовсе нет, а следуют в точности церковным правилам. В случае пожаров, неурожаев, скотского падежа, моровых язв (которых, благодаря Бога, с незапамятных времен здесь не было), прибегают к Богу: молебствие с крестным обхождением и окропление святой водой засеянных хлебом полей, и больного скота почитают единственным средством к избавлению от бедствия.

б) Суеверные обряды у малороссиян. Суеверных обрядов ни в каком случае не придерживаются, хотя названия ведьма, упырь⁸⁰ и вовкулака⁸¹ произносятся; но чтобы на кого в этом были доказательства или жалобы, слухов нет. Знахари и знахарки от дурного глаза, от детского крика, от спазм в животе (сонишницами здесь называемых), также шептуны от ужаления змей, от червей (в летнее время зарождаемых мухами в ранах людей и разного скота) и многих других случаях приглашаются для пособия в полной уверенности, что они скорее пособят, нежели врачи. Нужно заметить, что к пособиям врачей они прибегают тогда уже, когда испробуют всех знахарей и знахарок, и разумеется после потери благоприятного времени для излечения болезни. Впрочем, относительно несчастий от эпидемических /5об/ болезней на людей и скот при засухах в весеннее и летнее время, также как великороссияне, молебствуют по правилам, церковью установленным.

а) Занятия, наиболее любимые у великороссиян. Хлебопашество есть господствующее занятие, как необходимое для пропитания, так и в торговом отношении. Пространство, мною описанное, прилегает на протяжении 120 верст к реке Днепру. На этом протяжении находится много мест, удобных для подхода мореходных лодок к берегу

⁸⁰ Упырь – природный колдун.

⁸¹ Вовкулака – человек, превращенный колдовством в волка.

для нагрузки их хлебом. Места эти следующие: Воронцовка и Гирлы (принадлежат князю Воронцову), Меловая (Веретельяка) и город Берислав. Когда лодки нагрузятся хлебом, тогда проводят их по Днепру в Херсон, а оттуда в город Одессу. Для заграничного торга сеются пшеницы гирка, озимая и арнаутка; последней сеется более, ибо она, сверх отправления за границу, покупается крымскими татарами, которые предпочитают ее всем другим пшеницам. Великороссияне землю под посев хлеба обрабатывают не улучшенными земледельческими орудиями, а принятыми от своих предков (за исключениями немногих, помещикам принадлежащих имений). Орудия земледельческие здесь употребляются следующие: плуг простой малороссийский; ралы в три и четыре деревянных зубьев, утвержденных в колодке; бороны, иногда с железными, но чаще с деревянными зубьями. Многие из великороссиян, вопреки многочисленным опытам, не оставляют обрабатывать землю сохами, не убеждаясь горькими плодами своего упрямства. Они обыкновенно сеют яровой хлеб под сохи, но как соха обарычивает очень тонкий пласт земли, то от этого вскоре /6/ по посеве хлеба, ежели случится холодная погода, вырастают сорные травы и совершенно заглушают посеянный хлеб. Озимый же хлеб, посеянный под соху, иногда удается очень хорош.

б) Занятия, наиболее любимые у малороссиян. Малороссияне, также, как и великороссияне, занимаются хлебопашеством по причинам тем самым и такими же земледельческими орудиями, исключая сох, которые малороссияне вовсе не употребляют. Однакож малороссияне более любят заниматься чумацким промыслом, нежели хлебопашеством, потому что оно не так легко, как чумацтво.

с) У немцев колонистов. Немцы тоже занимаются хлебопашеством. Пашут землю плугами особенного устройства от малороссийских. Эти плуги гораздо легче на ходу при распашке земли мягкой; в целинной же они не так удобны, как малороссийские. Немцы работают лошадьми, впрягая в плуг по 4 лошади.

д) У евреев колонистов. Евреи следуют в обработке земли великороссиянам и малороссиянам; у них тоже плуги, рала и бороны. Впрочем, хлебопашество не есть любимое занятие евреев.

Огородничество. В местах, мною описываемых, огородничеством занимаются только для своего употребления, исключая немцев колонистов, которые разводят ее в таком размере, что имеют излишек для продажи. Евреи же колонисты ровно ничего не сеют из огородных овощей.

а) О разведении скота у великороссиян. Рогатый скот разводится здесь не только для полевых работ, но и для извоза (по здешнему чумачества). Им промышляют наиболее торговлею соли, покупая ее из запасов при Крымских /боб/ соленых озерах, развозят потом для продажи в сопредельные губернии: Подольскую, Киевскую, Черниговскую, Полтавскую, Харьковскую и Екатеринославскую. Иные доставляют соль по подряду купцам в посад Крюков, где погружают ее в байдаки и отправляют в Белорусские и Литовские губернии. Чумаки также нанимаются под перевозку хлеба и разных товаров в Одессу и Крым. Сверх объясненной от рогатого скота пользы, еще продажа устаревшего или излишнего. Из этого можно заключить следующее: если бы не постигали его частые падежи от чумы, противу которой еще не сысканы здесь врачебные средства, то доход от рогатого скота был бы хозяевам значительный. Овец содержат породы туземной, а иногда и

волоских [так у тексті]. Шерсть употребляется для выделки простых сукон, мясо в пищу, а лишние и устаревших продают. Лошадей держат собственно для развезда, а в полевых работах их заменяют волами, исключая немногих хозяев, которые запрягают лошадей в бороны для закрытия посеянного хлеба или свозят ими с поля в гумно хлеб в снопах. Все, выше описанные роды скотоводства, не улучшены и не будут улучшены по нерадению хозяев и скупости на приобретения для того средств; разве ощутят охоту к обладанию хорошими лошадьми, когда получат приплод от казенных жеребцов, содержимых в земских конюшнях. От продажи одного, а равно и получения награды за хорошую выдержку, рассчитавши, что их труды и издержки достаточно вознаграждены. Впрочем, это не скоро осуществится, а потому, что от дурных маток и такого же содержания хорошего приплода не скоро дождутся.

б) Содержание скота, овец и лошадей у малороссиян. /7/ Относительно скотоводства должно сказать, что малороссияне также как и великороссияне, держат те же породы для одинакового употребления и не лучшего качества.

Промышленность великороссиян и малороссиян, как выше сказано, – чумацтво; евреев колонистов – вести торг чем-нибудь; немцы же ничем не промышляют.

Рукодельность и ремесленность. Рукоделий замечательных между всеми жителями описываемого места нет. Ремесленность заключается в производстве работ простых и необходимых в сельском быту. Работы эти суть: ткачество, портняжество крестьянской одежды, сапожничество, кузнечество, плотничество, столярное мастерство невысокого качества, выделывание кож скотских и овечьих для обуви и одежды. При производстве всех тех работ ни особенных способов, ни орудий не употребляется.

Народное веселье. Великороссияне и малороссияне во время праздников Рождества Христова, Сырной недели, Воскресения Христова, Троицы и других, а равно и в воскресные дни, посещают друг друга в домах семействами. Кроме того, сходятся на улицах и площадях, поют песни, молодые водят так называемые танки, играют в мяч, в горелки, а другие пляшут, где есть музыканты на скрипке, цымбалах и бубне. При неимении таких инструментов, выплясывают под балалайку, свирель и рожок, а где и этих нет, то пляшут под пение. Все веселье одушевляется вином (по-здешнему горелкой, разумеется не на улице), к которому оба пола пристращаются с детства, ибо хозяева, потчуют гостей возмужалых, не обнесут и ребенка чаркой. От этого многие из них очень рано начинают ощущать в горелке наслаждение, а другие так /7об/ пристращаются, что еще в юношеских летах делают горькими пьяницами.

Колонисты немцы тоже собираются по воскресеньям днем в один дом и там веселятся, танцуют, поют, а для воодушевления пьют горелку.

Евреи колонисты веселятся обществом два раза в году: в праздник Амана и по кончанию кушей. Евреи тоже попойкой заключают свои празднества.

О средствах, необходимых к жизни. Средств, необходимых к жизни обитатель Новороссийского края, к какому бы устройству не принадлежал, то есть ведомству казенному или помещичьему владению, может иметь более, чем достаточно для существования. Средства эти: хлебопашество, скотоводство, также чумацтво; лишь бы он был старателен и вел трезвую жизнь. Государственные подати с поселян казенного ведомства следующие: подушных – 86 коп., накладных – 9 коп., оброчных – по 2 руб.

58 коп., на земскую повинность – 47 коп. серебром, (сколько же взимается на содержание сельского управления – не мог собрать сведений), сельские почты отбываются натурою поочередно поселянами, обязанными, в меру состояния, иметь лошадь и упряжь. Евреи земледельцы платят подушных по 2 руб., накладных – по 14 коп. и поземельных по 14½ коп с десятины. Приводворении евреев обещано им по 19 дес., но в последствии сделано изменение. Об обязанностях немцев колонистов, по неимению данных, ничего не могу сказать. Помещичьи крестьяне платят подушных 86 коп., накладных – 9 коп. и на земскую повинность – 37 коп. Трудолюбивое и нераздробленное семейство⁸², полагая мужского 5 и столько же женского поля рабочих душ, при урожае хлеба, при хороших ценах на него, так же при ценах на скот и удаче в чумацтве, может /8/ получить от 3 и до 4 сот рублей серебром. Из этих денег, по уплате податей, исправлении дворовых построек, земледельческих орудий, покупки мужской и женской одежды и обуви, соли и дегтю, наверное останется значительный остаток из доходов. Нужно заметить однакож, что редкие из них оставляют копейку на черный день, а истрачивают на прихоти и попойки. Но сколько получают поселяне дохода и сколько из него истрачивается и на какие предметы, положительно утвердить не могу.

Особенности общественного быта

В Херсонском уезде жители состоят в следующем, неоднобразном устройстве и управлении: 1) казенные поселяне, ведомые палатой государственных имуществ и распоряжаемые ею на основании законов и повелений начальства. 2) Военным начальством управляются военные поселения Новороссийского края. О системе их управления, за неимением данных, ничего сказать не могу. 3) Немцы колонисты подведомы Попечительному комитету о поселенцах Новороссийского края. Колониальное управление относится к шульцу и к двум помощникам его – бейзицирам. 4) Евреи земледельцы тоже состоят под управлением Попечительного комитета, а ближайшее руководство их – шульц и 2 бейзицира, избираемые на срок обществом. Это начальство наблюдает за земледельцами, чтобы они вели свое хозяйство должным порядком, содержали дома свои в чистоте и опрятности (о которой они мало стараются), обрабатывали бы положенное число десятин земли под засев хлебом, для собственной надобности и на пополнение общественного запасного магазина. Они запрещают самовольные отлучки во время /8об/ уборки хлеба. Также разбирают их споры, когда же спорящие не убедятся их рассуждениями, то обращаются к равину, а после уже к высшему светскому начальству. 5) Помещичьи крестьяне управляются своими владельцами лично или через управителей в разнообразных видах и положениях; и только единство ведется в повинностях крестьян.

Степени преступления. Преступлений тяжких, разбоев с давних времен не слышно; грабежей по дорогам почти нет, а если и случается – то от арестантов, убегающих из арестантских рот, и бродяг скитающихся (которых есть немало) по днепровским плавням с степям Херсонской и Таврической губерний, доколе проберутся в Бессарабскую область. Смертоубийства редки и наиболее случаются от неумышленности, то есть в драках при споре в пьяном виде. Конокрады и волокрады из всех ведомств управления нередко попадают, но более всего корчевных проступков.

⁸² Здешные крестьяне, а особливо малороссияне, раздробляют семейства свои до того, что можно встретить семейство, состоящее из мужа и жены. – *Прим. автора.*

Наказание провинившихся от имени мира. По приговорам мира наказываются за следующие проступки: за похищение в садах фруктов, с бахчей огурцов и другой огородини; за сделанную скотом погравы хлеба, травы и сена через отлучку пастуха от стада; за неуважение старших в семье; ослушность и грубость лицу начальствующему и другие вины, которых исчислить трудно. Мера наказания определяется по изучению обстоятельств, предшествовавших проступку от 5 до 25 розг при собрании мира и выдержание под стражею уединенно от 1 до 3 дней.

Раздел имения. При разделе имения местных обычаев нет, а производится между наследниками по законам или взаимному согласию. Приданное от родителей дается по ихнему произволу, а братьями по согласию с сестрами. /9/

Продажа и покупка. Продажа и покупка хлеба, скота и вещей, в житейском быту употребляемых, производится между жителями по взаимному согласию в домах, на ярмарках и базарах и всегда при свидетелях для того, чтобы в случае спора могли убедить неправильно спорящего. От принятия качества свидетеля никто не уклоняется, потому что продавший и купивший непременно должны купить могорыч, то есть водки для угощения свидетелей и себе.

Умственные и нравственные способности

Относительно умственных способностей должно сказать, что обитатели Новороссийского края одарены ими достаточно, и чтобы какое место или селение общим мнением почиталось ниже других по понятиям и подвергалось критическим суждениям, насмешкам и унижительным прозваниям, мне слышать не удавалось.

Господствующий порок в народе пристрастие к пьянству обоих полов, и этот порок истекает от низких цен на вино.

Добрые качества. Добрые качества великороссиян и малороссиян следующие: набожность, исполнение религиозных обрядов, соблюдение постов, чествование воскресных и праздничных дней⁸³, в которые стараются быть при богослужении; о благолепии Божьих храмов пекутся, жертвуя значительные суммы в церковь на иконы, сосуды и ризы. Духовенство уважают, а когда приходской священник ведет себя сообразно сану, то он у них наставник, советник и миротворец.

Гостеприимство. Гостеприимство было чтимо как религиозный обряд прежними обитателями здешнего края запорожцами, от них эта прекрасная черта занята великороссиянами и малороссиянами, водворившимися на местах /9об/ запорожцев и свято была соблюдается до вмещения между ними разнообразных и разноплеменных соседей, и до распределения к разным управлениям общественного устройства. С этого времени местные жители утратили ту похвальную в общежитии черту так, что не только живущие вблизи городов и больших дорог, но и живущие в местах глухих, сделались корыстолюбивы и неприветливы.

Грамотность. Грамотность не в большом числе, далее мужчин распространена, а между женщинами очень редко можно встретить грамотную поселянку, а если есть, то из

⁸³ Малороссияне, сверх установленных церковью, имеют довольно произвольных праздников, в которые ни за какую работу не возьмутся, например: сверх положенных для Пятидесятницы 2-х дней празднуют целую неделю; также в 8 июля день Св. Прокопия; 13 июля день Архангела Гавриила, 27 – Великомученика Пантелеймона (которого называют Паликопою, то есть зажигателем копен хлеба, если кто в день этого святого работает) и много других. – *Прим. автора.*

духовного звання. Тепер же, по распоряжению Министерства государственных имуществ, при церквях устроены училища для мальчиков под управлением священников и дьяконов, получивших образование в высших духовных училищах. От этой поры должно начаться распространение в народе грамотности.

Народные предания и памятники

Описанные места, как выше сказано было, обитаемы были запорожцами, из которых не все были сиротами, то есть сироты бездомные, питавшиеся рыбой при рыбных заводах, а другие поденною платою за полевые работы у зажиточных казаков. Зажиточные казаки занимались хлебопашеством только для своего потребления, скотоводством же в обширном размере. Те местности, где они располагали свои хозяйства, назывались зимовниками, и устраивались при речках и оврагах, содержащих воду, с местоположением, могущим защищать от холодных ветров и вьюг их стада. Места, где были зимовники, и до сего времени называются местными жителями по фамилии запорожцев, как например, на речке Каменке Калнышевского⁸⁴, потом /10/ Каплуна, далее Третьячка; про речке Базавлуку Шиана [Шияна], Вербца, Зозули и других.

Относительно песен, поговорок и рассказов, от прежних обитателей к новым не перешло почти ничего. Песни запорожцев, как людей воинственных и разгульную жизнь ведших, не могли нравиться людям семейным и благонравным; и поговорки запорожцев почти на одну статью с песнями, не укоренились между теперешними жителями.

О денежных кладах, запорожцами будто бы скрытых, есть множество в народе толков; но чтобы кем был отыскан значительный клад, сведений нет никаких. Может быть потому, что из простолюдинов тщатено стараются утаить находки по укоренившемуся убеждению, что отыскавший клад должен представить начальству для обращения его в казну.

О разбойниках. Во время существования Сечи, в местах ей принадлежащих, не только разбоев, но даже и воровства редко встречались, поэтому о разбойниках-запорожцев в народе и помину нет. Рассказывают, что запорожцы так были беззаботны в охранении своего имущества, что хозяин, отлучаясь из своего зимовника, не прятал за замок имущества, бывши уверен, что все оставленное будет цело. Ужасные казни⁸⁵ и наказания удерживали от преступлений в своем округе; но отправиться в соседнюю Польшу под предлогом мести полякам и жидам за угнетение своих единоверцев и произвести там грабеж и убийства, считалось делом богоугодным. Гонта и Зализняк были из последних наездников на Польшу и истребителей в Умани поляков и жидов.

Остатки старины. Остатков старины в округе, взятом мною для описания, никаких нет. Курганов в /10об/ разных направлениях по течению речек и положению оврагов есть множество и различной величины, но кем и для какой надобности насыпаны, местных преданий нет, хотя некоторые из них и названия имеют, вероятно не от соорудителей⁸⁶, а

⁸⁴ Бывшего последним кошевым атаманом. – *Прим. автора.*

⁸⁵ Мне рассказывал запорожец, что за ограбление одного казака в зимовнике, по поимке грабителей, 5 человек были повешены в г. Самаре (Новомосковск Екатеринославской губернии) и так долго не были сняты для погребения, что кожа на трупах высохла, и по ударении издавала звук как барабан. – *Прим. автора.*

⁸⁶ Например, курган *Саксаганский* над речкою Водяною, при дороге, идущей от речки Саксагани в Новоднепровск; *Каплунов* поблизости бывшего зимовника запорожца Каплуна, при речке Желтенькой. Есть еще много других курганов, которые получили название свое по фамилиям запорожцев или же по названию рек и оврагов. – *Прим. автора.*

прозваны запорожцами по речкам, оврагам или по фамилии запорожца, имевшего поблизости зимовник. Нет ни одного кургана, который бы известен был исторически; хотя при некоторых есть насыпи, схожие с военными укреплениями; но в какое время, кем и для чего сделаны, сведений извлечь нельзя. Все курганы большие и маленькие и даже едва приметные насыпи не из видов археологических, а просто любителями отыскивать неположенные сокровища, обысканы со всех сторон. Наградой им за труды были кости погребенных людей и разного скота и очень редко какая-нибудь малоценная металлическая или глиняная вещь.

Составил действующий студент *Григорий Чарыков*
1849 года, февраля 2 дня.